

«ПАРКАН»: ГІПОТЕЗИ, ТЕОРІЇ, ДОКУМЕНТИ

Питання спорудження та функціонування фортифікаційних споруд, а в ширшому контексті – соціально значуще розкриття взаємодії державної політики і місцевого соціуму, здається, буде ближчим часом актуальним у вивченні історії прикордоння. Фортифікація, її будівництво й оселення – один із головних виявів влади, від неї (фортифікації) часто рухається процес не лише опанування простору, але й письмової фіксації різноманітних форм суспільних взаємодій. Схід України – у поясі «Великого кордону» «від гір Балканських до гір Уральських» – є показовим для пояснення рухів населення, появи та витіснення певних форм побуту й міжкультурної взаємодії. У пропонованому дослідженні в центрі уваги опинилась історія містечка під назвою Вільшана/Вільшани¹ (наразі, за новою адміністративною реформою, частини Солоницівського об'єднання територіальних громад Харківського району Харківської області), батьківщини автора передмови й приміток та почасти ініціатора цього видання. Дотепер наявність тут фортифікаційних укріплень відображена топонімічно.

Невелика північна частина центру Вільшани – вулиця Парківська від початку до перетину з дорогою (вул. Ганни Шупенко) – носить назву «Паркан», зрозумілу для мовця, але з потребою історичної «етимології», начебто нескладної. Паркан там був як укріплення Вільшанської фортеці, спорудженої, вочевидь, 1679–1682 рр. Вільшанська топоніміка взагалі багата на оригінальні назви. Початок «Паркану», наприклад, називається «Касторка»: так прозивали лікаря, який там мешкав і всім приписував послаблювальне як профілактику й лікування.

¹ Назва є варіантною: в множині та в однині, жіночий рід. Я вживаю однину, як ця назва функціонує в просторіччі та документації до середини ХХ ст. Різничитання, зміна й уніфікація назв на означеному просторі – тема окремих історико-філологічних досліджень.

Історіографічно вільшанська фортеця згадана кілька разів. Преосв. Філарет у середині ХІХ ст. зазначив, що до його часу у Вільшані видно залишки укріплень². Основний історик Слобожанщини Дмитро Багалій, користуючись документальними даними, згадує про вільшанські укріплення і сам «городок»³ у збірнику своїх відомих матеріалів з історії прикордоння. Багалій розміщує опис Вільшанської фортеці 1683 р., як і інших фортець на теренах між Харковом та Охтиркою⁴. Так само досить значною є згадка про фортецю в опублікованих Багалієм описах слобідсько-українських міст 1767 р.⁵

Наявність фортеці не була чимось винятковим на цих землях: на південь тяглася значна Ізюмська лінія⁶, а поза нею фортеці були в Харкові⁷ та Богодухові⁸, Мерефі й Золочеві. Розуміння побудови та функціонування фортець – розуміння

² Філарет. *Историко-статистическое описание Харьковской епархии*. Харьков, 2004. Т. 1. С. 160.

³ Багалій Д. *Історія Слободської України*. Х.: Вид-во О. Савчука, 2019. С. 68; Багалей Д. И. *Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства*. М., 1882. С. 482, 487.

⁴ [Багалей Д. И.] *Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии) в XVI–XVIII ст., собранные в разных архивах и редактированные Д. И. Багалеем*. Харьков, 1886. Т. 1. № XXXI. С. 126–127.

⁵ «Построена города Ольшанска крепость между двома реками Олшаною и Лосиком на взгористом месте, а поселение возле оной крепостицы в длину две в ширину в одну верстах состоит по тем же речкам»: [Багалей Д. И.]. *Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства*. Харьков, 1890. Т. 2. № 49. С. 199.

⁶ Ізюмська лінія – система укріплень понад річками Сіверський Донець та Мжа. Вважається, що починалася вона фортецею в Ізюмі, а закінчувалася на Новому Перекопі та Високопіллі (Хмелівці). Найдетальніша характеристика: Загоровский В. *Изюмская черта*. Воронеж, 1980.

⁷ Про Харківську фортецю наприкінці ХVІІ ст. див. публікацію документа: «Сметная книга» міста Харкова 1700 року. Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2019. Див. також мою передмову до цієї публікації: Маслійчук В. «Трухлява фортеця напередодні реформ». С. 4–13.

⁸ Парамонов А. Сотенное местечко Богодухов в ХVІІ ст.: основание, крепость, население // *Слобожанщина. Погляд у минуле: збірник науково-документальних праць*. Житомир, 2019. С. 177–185.

історії регіону. Лінії фортець були основним наступальним засобом Московської держави, і цей засіб містив важливий соціально-політичний складник: ішлося не стільки про запобігання татарським набігам, скільки про опанування прикордонного простору, що в пізніших істориків отримає назву «колонізація». Від початку цей процес натрапив на значні труднощі: брак ресурсів, складні природні умови, військові дії з Кримським ханством та Річчю Посполитою, наявність третіх сил (козацтва, розбійників-харцизів, неконтрольованих сезонних промисловців-«уходників»). Важливою силою у фортифікаційному просуванні стали українські переселенці, чия роль зросла після поразки козацьких повстань 1637-1638 рр. Катализатором переселення стали перші поразки Козацької революції. Відтворити процес означеного руху населення складно через односторонність документації – це переважно московські документи. Знаємо, що переселенці, звиклі до прикордонного життя, неохоче будували укріплення⁹. Основні населені пункти виникли на південь від Білгородської лінії (системи укріплень від верхів'їв Ворскли майже до Дону), поза лінією. Виникнення укріпленого поселення, як уже зазначено, – це не лише військова дія, а передусім засіб контролю, форпост для освоєння околиць і поділу земель для користування ними.

Перші реєстри, попри несталість населення, досить важливі у вивченні антропонімії та початків генеалогії. Трапляються навіть начерки невеликих біографій діячів того часу, де генеалогічно промовистими стають прізвища, географічні назви, факти. А опис укріплень, околиць, особливостей рельєфу дає змогу оцінити екологічний стан цих територій протягом століть. Але будь-яка оповідь потребує розширеної передмови.

⁹ Див. приклад Харкова та Змієва: Юркевич В. *Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького*. К., 1932. С. 148, 160.

Час виникнення Вільшани

Відколи населений пункт існує як більш-менш стале поселення? Перенесення населених пунктів на інше місце зі збереженням назви, їх запусіння чи й поява на новому місці дуже характерні для прикордоння. Те, що ми називаємо Вільшаною, виникає в межиріччі, на високому плато поміж річками Лосиком та Вільшанкою (Нецвітаєм). Згодом населений пункт значно розширився й перейшов ті річки із залюдненням. Лосик впадає у Вільшанку, а та, у свою чергу, за кілька кілометрів – у річку Уди¹⁰ (басейн Дону), утворюючи при впадінні кут (Дворічний Кут – назва села). Загалом, підвищення між двома невеликими річками виявлялося стратегічно значним на просторі між Удами та Мерлюю. Саме річкові простори визначають напрямки й особливості осілого, постійного залюднення цих територій.

Розташування цих територій відіграло свою роль за досить своєрідних обставин. Близько 1571 р. путивльські та рильські «сторожі» між річками Мжею та Коломаком зіткнулися з канівськими мешканцями, виник конфлікт, і канівські «черкаси» ті сторожі погромили. Щоб уникнути протистоянь, «сторожі» було вирішено перенести на «Олешанки удские» – певно, на територію понад річкою Вільшанкою (Нецвітаєм) поблизу впадіння тієї річки в Уди. Першою згадкою про вільшанські місцевості є саме ця. У цьому ж розписі натрапляємо і на розташування на р. Мерлі Дякового острогу (за довільними гадками, в районі Богодухова) за двадцять верст від «Олешанок». Наявність сторож чи станиць – непевних одиниць з огляду на мінливе прикордоння – не є свідченням сталих поселень. Але в розписі зазначено, що слід доглядати «олешанские крепости и удские ровни», і вказано шлях, як у разі небезпеки рухатися до Рильська. Кількість цього роз'їзду – шість осіб (трое з Рильська і трое з Путивля)¹¹. У подальших розписах ці

¹⁰ Річка Уди у вільшанському просторіччі зветься Рином.

¹¹ Беляев И. Д. *О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине до царя Алексея Михайловича*. М., 1846. С. 17. (Источники).

вартіві служби не згадуються, як і Дяків острог. Отже, стратегічне плато між двома річками (Вільшанкою і Лосиком) поблизу Муравського шляху було вже відоме під час поширення впливу на ці терени Московської держави. Річка Вільшанка (Олешанка), що впадає в Уди і починається біля Муравського шляху, згадується і у зведенні московських географічних матеріалів «Книге Большому чертежу» у 1620-ті рр.¹² Тобто назва річки, що дала назву населеному пункту, відома задовго до початків його оселення (це спростовує низку подальших теорій).

Важливою є й історико-географічна прив'язаність виникнення Вільшани до Муравського шляху – основного напрямку руху з Криму на Москву, передусім по вододілу Дніпра і Дону (тобто в напрямку на північ ліворуч від Муравської дороги починалися річки, що впадали в Дніпро, а праворуч – у Донський басейн). Муравський шлях на цих територіях проходив від верхів'я річки Вільшанки з одного боку (басейн Дону) і річок Мерчика й Сухого Мерчика з другого (басейн Дніпра), далі його напрямком абсолютно збігається з сучасною дорогою, що веде від села Максимівки до Золочева (Сковородинівки). Це і адміністративна межа вільшанських займищ і межа між Харківським і Охтирським полками.

Перша чітка письмова згадка 1660 р. засвідчує наявність у «деревни Ольшаной» дев'яти служилих росіян¹³, вочевидь, розігнаних полтавськими козаками Федора Жученка, що «промишляли» поблизу Харкова у квітні 1661 р.¹⁴ Подальші документи говорять про «Ольшаную» вже як українське поселення. Можливо, з багатьма «але» – з огляду на розкиданість документації.

¹² Книга Большому чертежу. Подготовка к печати и редакция К. Н. Сербиной. М. – Л., 1950. С. 63.

¹³ Юркевич В. Харківський перепис р. 1660//*Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук*. К., 1928. Кн. XX. С. 172.

¹⁴ Багалеї Д. І. *Матеріали для історії міста Харькова в XVII веке*. Харьков, 1905. С. 42. 8 квітня 1661 р. «приходили изменники полтавские черкасы в Харьковский уезд в деревню Ольшаную многие люди и ту деревню де разорили и русских людей убили дву человек и жен их и детей побили ж и животы и всякую животину поимали».

Цілком імовірно, що реєстри козаків Харківського полку 1660, 1669, 1673 рр. містять і вільшанських поселенців, які несли службу в полку, але мали свої землі та промисли на захід від Харкова. Палітра цих прізвищ досить цікава, наприклад: Ярема Вертій¹⁵ 1667 р. (Вертіївка – село у верхів'ях Вільшанки), Микифор Мосцевий 1667 р.¹⁶ (Мосцеві – вільшанські жителі пізнішого часу, а його син – сотник Тимофій Мосцевий у 1680 р.¹⁷). Заслугує на увагу і припущення Філарета Гумілевського, що місцевість Ріпки неподалік Вільшани, де пізніше виник хутір, пов'язана з харківським полковником Федором Ріпкою, убитим 1668 р.¹⁸ У харківських переписах 1660 і 1667 рр. фігурує й Григорій Ковалевський¹⁹ (можливо, тесть Григорія Донця і батько Семена Ковалевського). У документі щодо надання жалування в Москві 1669 р. на одній сторінці – Сенка Ковалевской, а на другій у цьому ж списку прізвище зрусифіковано – Сенька Григорьев²⁰. Отже, на 60-ті рр. XVII ст. території понад Вільшанкою – зона займанщин і промислів харківських козаків.

Традиційно оселення Вільшани відносять до середини 50-х рр. XVII ст. на підставі тверджень і обрахунків Філарета Гумілевського (або священника, який подавав йому дані про Вільшану). Основою для хронології стала царська грамота 1705 р. на підтвердження володінь вільшанського сотника Василя Семеновича Ковалевського, який писав у чолобитній

¹⁵Переписные книги города Харькова 1667, 1669 гг. Харьков, 2009. С. 23.

¹⁶Переписные книги. С. 25.

¹⁷Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. XXIX. Спр. 148. Арк. 146.

¹⁸Філарет. *Историко-статистическое описание*. Т. 1. С. 138. Однак за всіма ознаками населений пункт отримав назву від річки Ріпки (зараз не існує).

¹⁹Юркевич В. Харківський перепис р. 1660. С. 155. Переписные книги. С. 20. Філарет згадує і перепис 1662 р., де Грицько Донець і Грицько Ковалевський – десятники в сотні Логвина Ященка. (Філарет. *Историко-статистическое описание Харьковской епархии*. Т. 1. С. 135).

²⁰Российский государственный архив древних актов. Ф. 210. Стб. 854. Лл. 18, 19. Принагідно дякую Віктору Бородаєвському за надану копію цього документа.

про батька, що «лет с пядесят пришел в город Ольшанку на житье»²¹. Нехитрий обрахунок: 1705 – 50 = 1655, і 1655 р. стали вважати роком початку Вільшани. Але це суто усна згадка про подію, що відбулася не за пам'яті Василя Ковалевського, і їй не можна прямо довіряти. Загалом твердження Філарета не витримують критики, але цікаві як майбутній канон. Харківський єпископ, зокрема, вважав, що оскільки назви у Вільшані біля Харкова схожі на назви у Вільшані біля Богуслава (зараз Вільшана Городищенського району Черкаської обл.), то Вільшану харківську осадили мешканці Вільшани київської. Це важливе припущення, яке підтверджують одна з центральних частин Вільшани Лисянка та мовні особливості жителів населеного пункту на Слобожанщині, збережені дотепер²². Але згадки про наявність гідроніма Вільшанка (Олешанка) ще в XVI ст. спростовують цю гадку. Філарет, попри свою, здавалося б, прозорливість, довіряв випадковим згадкам і усним переказам²³, чого не може собі дозволити фаховий історик.

Як чіткий населений пункт (і доволі значний) слобода Вільшана (у московській документації Ольшаная) постає лише з 1673 р.. Там уже є сотник (наказний) Григорій Борисов та отаман Лук'ян Комнатський, які передавали полковнику Григорієві Донцеві відомості про татар²⁴. Певно, осадження «олешанских крепостей» пов'язане з формуванням Харківського слобідського козацького полку та пізнішою діяльністю швагра харківського полковника Григорія Донця (Захаржевського) Семена Ковалев-

²¹ Філарет. *Историко-статистическое описание*. Т. 1. С. 160.

²² Це так зване «укання» – вживання [у] замість [о]: «улія», «купійка», «тувітка» – у живому мовленні. Вважається, що це характерне і для жителів Черкаської області.

²³ Багалеї Д. *Очерки*. С. 416–417. Цікаво, що Дмитро Багалій у цьому ж дослідженні довіряє згадці Філарета про заснування Вільшани в середині XVII ст. і визнає цікавою думку про переселення з Вільшани Богуславської (с. 431).

²⁴ Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссией. СПб., 1879. Т. XI. С. 253.

ського²⁵. За всіма ознаками, це сталося після 1669 р. У 1669 р. за російським переписом Сенка Ковалевський – козак (хоч і один з перших у списку Харківського полку, де полковник «Гришка» Донець)²⁶. Зважаючи на «купчі» родини Ковалевських, значення Ковалевського та його зятя Григорія Донця в освоєнні цих територій незаперечне. Зокрема, Григорій Донець окреслив і територію вільшанської займанщини (земель, що їх займали вільшанські поселенці), взявши території при впадінні Вільшанки в Уди (Дворічний Кут) і віддавши як посаг за своєю донькою Уляною зятеві Федору Шидловському в 1691 р. Така ж доля була в земель поблизу верхів'їв річок Вільшанки, Мерчика та Сухого Мерчика, відданих як посаг та куплених Шидловським у 90-х рр. XVII ст.²⁷ Землі біля нового населеного пункту були природно обмежені річкою Вільшанкою від її початків до гирла. Водночас південні та північні кордони мали інакшу природу, а західний кордон теж був очевидним – Муравський шлях (вододіл Дніпра і Дону).

Говорячи далі про історичну географію, можна стверджувати про лісистість території: від Вільшани до Харкова тягнувся ліс, який мав різну ширину в різних місцях. Наведені тут документи також підтверджують наявність великих лісових територій у 1691 р. від Вільшани до Валок. Навіть на початку XIX ст. в документах фігурує «великий вільшанський ліс»²⁸

²⁵ Григорій Донець тримав сестру Семена Ковалевського Євфалію ([Ковалевський П.] Род Ковалевских за 300 лет. Париж, 1951. III (географічне видання з багатьма неточностями)). Це підтверджує наведений Філаретом лист на сотництво Василю Семеновичу Ковалевському 1688 р., де полковник називає того «племенником» (Філарет. *Історико-статистическое описание Харьковской епархии*. Харьков, 2005. Т. 2. С. 374).

²⁶ Так само 1667 р., коли Григорій Донець був сотником у Харкові, у його сотні «Грицко Ковалевский» і поруч «Семен Ковалевского зять» (*Переписные книги*. С. 20).

²⁷ [Шидловский С.] Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696–1727, собранные и изданные С. И. Шидловским. СПб., 1896. № III. С. 17.

²⁸ Див.: Оглоблин Н. *Обозрение историко-географических материалов XVII и начала XVIII в., заключающихся в книгах Разрядного приказа*.

від Дворічного Кута до Вертіївки²⁹. Залісненість та близькість Муравського шляху (постійна небезпека) не сприяли швидкій колонізації, але стали великим плюсом у побудові укріплень згодом.

Повертаючись до вихідної тези, зазначимо: брак документів про Вільшану поблизу Харкова як стале поселення дозволяє стверджувати, що час певного освоєння земель понад Вільшанкою – 1669–1672 рр. Ця гіпотеза може бути уточнена, однак за всіма ознаками це так. Таку «запізнілу» оселеність легко пояснити близькістю Муравського шляху й наявністю багатьох, не лише татарських небезпек від тієї дороги. Початок 70-х рр. XVII ст. – час оселення тієї Вільшани, що зберегла свою тяглисть дотепер. А наявність численних переселенців із Правобережжя – наслідок війн 1672–1674 рр., що спустошили Уманський та Корсунський полки, та початку згонів населення з Правобережної України. Простежуються паралелі виникнення Вільшани з виникненням іншого значного населеного пункту на півночі, теж трішки осторонь Муравського шляху – Золочева³⁰.

У будь-якому разі, населений пункт виник тут раніше за побудову фортифікацій. Остання ж принесла чіткіший контроль за заняттями населення.

М., 1884. С. 230. Згадки про великий вільшанський ліс див. і в купчих Ковалевських: ЦДІАК України. Ф. 1892. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 16. Див. також: *Филарет. Историко-статистическое описание*. Т. 1. С. 30. Ліс зберігався на південь від Вільшани 1777 р., що видно зі справи про межування: Державний архів Харківської області. Ф. 25. Оп. 22. Спр. 166. Арк. 30–36.

²⁹ Цікавою є справа про вбивство у Вільшанському лісі 1801 р. з оглядом небезпек лісу від Кута до Вертіївки: Державний архів Харківської області. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 81 («О случившемся в Ольшанском лесу смертоубийстве»).

³⁰ Золочів теж трішки осторонь Муравського шляху виникає десь у 70-х рр. XVII ст., і так само приблизно 1679 р. тут будують укріплення. Див. документи про Золочів, надані преосв. Філарету: ЦДІАК України. Ф. 1989. Оп. 1. Спр. 704. Арк. 116–117.

Передісторія побудови

Незважаючи на доступність місцевої документації (більшу частину якої нині вже втрачено), у стосунку до Вільшани Філарет (чи його автор із середовища вільшанського кліру) припускається кількох, м'яко кажучи, необґрунтованих тверджень. Одне з таких: «по бумагам не видно, чтоб Ольшаная много терпела от татар»³¹. Але, за всіма ознаками, саме небезпека 1679–1680 рр. мала своїм наслідком побудову укріплень.

Отже, на основі тези про виникнення стабільного поселення на початку 70-х рр. можна продовжити канву подій побудовами укріплень наприкінці 70-х. Про це безпосередньо свідчить перший із наведених документів – інструкція приказному Потапу Одаурову. Але це джерело потребує важливих обумовлень. У 1678–1679 рр. татарські загони, напевно, кілька разів з'являлися біля Вільшани. Відомий вільшанський сотник Іван Смородський³² у своєму проханні жалування в Москві зазначав

³¹ Філарет. *Историко-статистическое описание*. Т. 1. С. 163.

³² Іван Дем'янович Смородський відоміший з іншої події: перебуваючи в Москві 1684 р., він говорив, що у 1679 р. наймити копали колодязь поблизу р. Пісочної (притока Вільшанки, вочевидь, зараз це ставки в с. Протопопівка; точне розташування гирла Пісочного «колодязя» не визначено) і знайшли кістки давньої людини – «волота» (вважається, що це були останки мамонта); після таких заяв до Вільшани було відряджено курчанина Максима Анненкова з інструкцією, що робити з тими кістками. Під час приїзду Іван Смородський уже був не сотником, а «полковой службы казаком». За п'ять років ті кістки розтягнули люди, їх зміло водами, частину «зуба волота» (вочевидь, бивня), що Смородський забрав собі, він втратив під час пожежі 1682 р. (Новомбергский Н. *Очерки внутреннего управления Московской Руси XVII столетия. Продовольственное строение. Материалы//Записки императорского Московского археологического института*. М., 1915. Т. XX. № 231. С. 199–201). Зазначений документ і відрядження Максима Анненкова вважається першою археологічною інструкцією в Московській державі, даною «для археологических раскопок, преследующих несомненно научные, а отнюдь не узко-практические интересы»: Замятин С. Н. *Первая русская инструкция для раскопок // Советская археология*. 1950. Т. XIII. С. 287–291. Миллер М. А. *Археология в СССР*. Мюнхен, 1954. С. 11. Пісочний колодязь,

про бої біля Вільшани 1679 р., писав, що був поранений і навіть захопив чотирьох полоняників у тих боях³³. Відомості про бої з татарами біля Вільшани у 1679 р. очевидні³⁴. Також на сьогодні можна говорити про значні втрати від зимового набігу 1680 р. За публікацією витягів із документів у Дмитра Багалія, під час цього набігу у Вільшані й околицях узято в полон 89 людей, забрано тридцять снопів пшениці, коня, чотирьох волів та тридцять овець³⁵. Західніший Богодухів зазнав більших спустошень: 233 особи вбито та полонено, спалено до 200 дворів та два млини, розорено пасіки, забрано 1566 голів худоби³⁶; Богодухів та село Павлівку біля нього, вочевидь, спустошено.

Додамо: за вистріляним порохом 1691 р. в наведеному нижче документі зазначено, що стріляли у 1686 і 1689 р., але, можливо, йдеться про прихід татар під час початку Кримських походів 1687–1689 рр.³⁷

Основа видання – чотири документи періоду 1682-1691 рр.: присяжна (хрестопривідна) книга, опис фортеці, що передається від воєводи до воєводи зі згадками про побудову укріплень та службу, реєстри населення та описи «міста» 1685 та 1691 рр.

за купчими Ковалевських, був розташований «от Шматового яру поворот направо», поблизу села Ярошівки (ЦДІАК України. Ф. 1814. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 3 зв.). Наше припущення, що Пісочний колодязь був у районі села Протопопівки, базується на тих же купчих Ковалевських: близько 1718 р. сотник Яків Ковалевський продав вільшанському протопопу Стефанові Зашаловському (від якого й бере початок Протопопівка) млин на річці Пісочній, поле та ліс (ЦДІАК України. Ф. 1814. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 2).

³³ «А в нынешнем государь во 187 году как приходили под Ольшаной я х. т. на выезде Божиею помощю и Твоим великаго Государя счастьем многих орду бил и многих полоних людей всяких чинов и конья и всякие скотинные стада отбили а с того бою я х.т. привел к тебе государю 4 мужика крымских татар взял свими руками». Багалей Д. И. Материалы для истории города Харькова в XVII веке. Харьков, 1905. С. 76.

³⁴ Загоровский В. Изюмская черта. С. 105.

³⁵ [Багалей Д. И.]: Материалы для истории колонизации. Т. 1. № XXVII. С. 93.

³⁶ Там само. С. 92.

³⁷ Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. М., 1903. Т. 13. С. 415.

Ця документація не лише доповнює відомості про минуле населеного пункту – вона є переважно абсолютно новою для розуміння освоєння теренів і, ширше, соціальної історії часів великих переселень у межиріччя Дніпра і Дону.

Фортифікація

Особливістю фортифікаційних споруд, як можна спостерігати ще з опису 1683 р.³⁸, була наявність поряд із великим острогом малого і, напевно, укріпленішого острожка, де розташовувався воєводський двір, зберігалися припаси й спорядження і, мабуть, перебували російські служилі. В описі 1683 р. остроги оточує дубовий тин, підвищення підсипані землею, у великому острозі – двоє проїжджих воріт. Оскільки дорога на захід мала інакше розташування, ніж тепер (орієнтовно поблизу теперішнього «шосе» на Малу Рогозянку), то й одні ворота мали бути на півночі: виходячи на північ за Вільшану, дорога звертала на захід, до вододілу, до Муравського шляху.

Треба зважити, що у фортеці не було криниці, а були чотири замасковані виходи («фортки») до води. Але навіть наявність колодязя не вирішила б проблему води для трьох сотень лише служилих.

Щодо острожка з воєводським двором інформації більше: він коло більшого острогу і поблизу впадіння Лосика у Вільшанку (з огляду на певну заболоченість територій³⁹, відтворити точне місце того острожка на сьогодні складно). Оточує острожок рів, у ньому проїжджі ворота і, на відміну від острогу, чотири глухі

³⁸ [Багалеї Д. И.] *Материалы для истории колонизации и быта*. Т. 1. С. 126–127.

³⁹ Про повені та підтоплення існує скарга 1732 р. священника Єфрема Алексеєва з вільшанської Трьохсвятительської церкви (на той час на східній околиці Вільшани, поблизу згаданого впадіння Лосика у Вільшанку), що навесні «за розлитием полой воды» у свою парафію він навіть дістатися не може: ЦДІАК України. Ф. 2009. Оп. 1. Спр. 376. Арк. 1.

башти. З огляду на інформацію 1691 р., що на воротах охорони до «острогу» (основної фортеці) стоїть одна людина, а до острожка – десять, значення цього «воєводського двору» очевидне. На тому ж дворі, напевно, розташовувався й основний орган керівництва фортецею – «приказная изба». З цієї точки зору острожок був важливішим за хаотичні фортифікації більшої фортеці.

У 80-х рр. була у вільшанських укріпленнях й артилерія: 4 залізні пищалі невідомого описувачам виробництва та тридцять мушкетів. Ця артилерія потребувала й окремої категорії служилого люду – гармашів (пушкарів), вочевидь, із місцевого населення.

Опис 1691 р. висвітлює дещо змінену фортецю: зменшується число «форток» – їх лише дві (за описом 1685 р. їх було чотири й охороняло їх 10 осіб), «надолби» відсутні, і біля «города» є «слободи», тобто територія біля укріплень заселяється. На особливу увагу заслуговує, що вже 1691 р. у Вільшані – шість церков⁴⁰. Поєднує обидва описи і загалом є важливою рисою фортець прикордоння неухважний підбір деревини і не дуже ретельний догляд за нею: дерево ветхе вже 1683 р., а надалі – гниле; не дороблено верх у глухих вежах «городка».

За всіма відомостями, Вільшанська фортеця, попри наявність артилерії, в разі оборони радше використовувала природні перепони, бо і 1683 р., і пізніше захисних колод (тараси, облами, кроваті й кати) немає. Зі стратегічної перспективи це невелика фортеця, не пристосована до тривалої облоги.

Російські служили

Побудова ж укріплень – ініціатива передусім Московської держави як частина ширшої програми забудови Ізюмської лінії. Обов'язковою була наявність бодай невеликого гарнізону у укріпленнях і служилого керівника – «приказ-

⁴⁰ За Філаретом: Михайлівська (Архангельська), Різдва Богородиці, Покровська, Воскресенська, Трьохсвятительська і Миколаївська: Філарет. *Историко-статистическое описание*. Т. 1. С. 161–162.

ного» чи воєводи, що керував фортецею і доглядом за фортифікаціями.

Можна відтворити деякі біографії, згадані в документах щодо Вільшанської фортеці. Двоє російських служилих – досить помітні постаті на прикордонні.

Керував побудовою Вільшанської фортеці «курчанин» Мартин Уколов. Відомо, що він розпочав службу 1661 р. і брав участь у багатьох походах⁴¹. Отримав 1677 р. грошову винагороду за «сеунч»⁴² (радісну звістку), а наступного 1678 р. призначений воєводою в Богодухів⁴³. Богодухівська служба була нетривалою. У 1679 р. Мартин Степанович Уколов за чолобиттям охтирського мешканця Семена Ружинського⁴⁴ займався розмежуванням богодухівських земель (по р. Мерлі нижче Богодухова та в урочищах на Кручиках) і далі на схід по Мерчику та Муравському шляху⁴⁵, себто, до всього, відмежовував богодухівські землі від вільшанських.

Значно більше інформації про воєводу Потапа Одадурова (Ададурова) на постійно конфліктному прикордонні. Перші згадки про цю постать датовані ще 1666 р. в новій слободі Мурафі біля Красного Кута, де Потап ворогував із місцевим попом Степаном⁴⁶. У 1670 р. його місцеві жителі відправили

⁴¹Парамонов А. Сотенное местечко Богодухов в XVII ст.: основание, крепость, население // *Слобожанщина. Погляд у минуле: збірник науково-документальних праць*. Житомир, 2019. С. 182.

⁴²Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. М., 1903. Т. 13. С. 289.

⁴³Парамонов А. Сотенное местечко. С. 182.

⁴⁴Про цю постать див.: Маслійчук В. Віллі Воліс та його дослідження з історії Охтирського слобідського козацького полку // *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. Х., 2004. Т. 10. С. 277–288.

⁴⁵ЦДІАК України. Ф. 1989. Оп. 1. Спр. 704. Арк. 291.

⁴⁶Ідеться про священника Архангельської церкви Мурафи Степана. Священнику не сподобався надісланий приказний чоловік Потап Одадуров, до якого священник приходив, бив того і лявся на Потапа та його дружину «непотребними словами». Місцеві жителі, аби вирішити конфлікт, зібрали «раду». Коли Потап Одадуров витяг наказ про своє призначення, під той наказ вирвав, витягнув батіг і почав бити приказного й тих, хто його підтримував. За кілька днів Степан з'явився в Білгороді та в «свезжей избі»

з Мурафи, аби не видавати прихильникам Степана Разіна⁴⁷. Як видно з документа, через вісім років Потап Одадуров втратив у Чигиринському поході сина Івана, за що його пожалувано воєводством у Вільшані, але й тут на нього чекали негаразди з місцевим населенням.

Можна навести список (далеко не повний) й інших приказних людей (воєвод), які щорічно несли службу у Вільшанській фортеці. Михайло Переверзєв був, вочевидь, першим воєводою, за ним – Потап Одадуров десь до 1682 р., Трифон Волобуєв – за христоривідними записами 1682 р., Карп Мезенцев – 1685 р., 1691 р. – Григорій Кортомишев, далі, за копіями Василя Данилевича – з 1692 р., Федір Дурново (до цього був у Змієві), після нього мав стати Іван Кувядаєв, але він попросив не ставити його на те місце, а замість нього призначено у 1694 р. Мелетія Авдєєва (що до цього був воєводою у Красному Куті)⁴⁸, у 1696 р. Авдєєва змінює «Наска» Микифорович Домнін⁴⁹, а з кінця 90-х вільшанські воєводські місця посідають Дурново: Макей Петрович Дурной, опісля – Богдан Петрович Дурной⁵⁰, Семен Михайлович Дуров 1700 р.⁵¹

пояснив причину своєї поведінки: буцімто у своєму домі, крім дружини, Потап Одадуров утримує і *«беглую женку»* Парасковку з Чорнух *«для блуду»*, а на зауваження священника почав його і *«матерь бранити»*. За певний час прийшов Потап з російськими служилими й черкасами та закликав попа до церкви; вивівши того, біля церкви почали бити і забрали шапку та *«кинджал»*. Уже у квітні 1668 р. ситуація стала яснішою: *«черкаси»* з Мурафи вирішили йти до повсталого проти воєводської влади Івана Сірка, і зачинщиком бунту Одадуров називав попа Степана: Маркевич А. Описание актов, принадлежащих гр. М. М. Толстому // *Летопись историко-филологического общества при императорском Новороссийском университете*. Одесса, 1894. Т. 3. С. 5, 7.

⁴⁷Крестьянская война под предводительством Степана Разина: сборник документов. М., 1959. Т. 2. Ч. 2: Восстание на юге и волнение в других областях Русского государства. С. 71–72.

⁴⁸ІР НБУВ. Ф. XXIX. Спр. 152. Арк. 87.

⁴⁹ІР НБУВ. Ф. XXIX. Спр. 152. Арк. 98.

⁵⁰ІР НБУВ. Ф. XXIX. Спр. 152. Арк. 117 і зв.

⁵¹Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. М., 1912. Т. 17. С. 321 (Разрядный стол. Ст. 2411, лл. 6-7).

Кількість російських служилих у фортеці була невелика, передусім відома з відписки Потапові Одадурову 1679 р. – тридцять осіб (можливо, вони й будували «острожок»). Дуже важливою рисою є наявність при воєводському дворі писаря («подьячего») Івана Лукіна, що нам трапляється і в описі 1691 р., і ще раніше, у згадках про розслідування «знахідки» Івана Смородського 1684 р.⁵²

Антропонімія вільшанських прізвищ

Хрестопривідна книга 1682 р. найзмістовніша щодо вільшанських мешканців, бо в неї включено не лише підпорядковане воєводі «черкаське» населення, але й «черкасів полкової служби», себто козаків. Поява цієї книги теж зрозуміла. У 1680 р. почалося зворотне переселення, вільшанці покидали свої хати, «и иные многие хотят итти» – це містило пряму загрозу знелюднення нових укріплень Ізюмської лінії. Тому в Москві спробували низку заходів зі стримування населення й видали певні бюрократичні інструкції, одну з яких наводить Філарет в оповіді про Вільшану⁵³.

Основна цінність цих документів – реєстри вільшанських «фортечних» мешканців. Значна частина прізвищ збереглася до сьогодні, і ці джерела дуже важливі для генеалогічних студій.

Особливістю даного документа є велика кількість «географічних» прізвищ: уже в хрестопривідній книзі 1682 р. – вїт Степан Тростянецький, далі – сотники Степан Печерський, Грицько Баришевський (мабуть, із показового населеного пункту Баришівки біля Переяслава) та Трохим Просянський. На цьому матеріалі треба визнати аргумент проти позиції прихильників правобережного походження вільшанського населення: Немирівські, Лисянські, Каль-

⁵² Новомбергский Н. Очерки. С. 201.

⁵³ Филарет. *Историко-статистическое описание*. Т. 1. С. 163.

ницькі, Корсунські, Шаргородські, Чечельницькі та Уманські все ж ідуть поруч із Лубенськими, Миргородськими, Зінківськими, Гадяцькими, Опошнянськими, Сороченськими; наявність Охтирських, Богодухівських, Печенізьких, Салтівських, Деркачівських, Харківських, Краснокутських, Золочевських, Лавріна Люботинського і навіть Савки та Яреми, Семена і Дениса (серед козаків) Пересічанських⁵⁴ учергове підтверджує тезу про оселення передусім із близьких територій, попри, здавалося б, час згонів та запустіння правого берега Дніпра. І загалом, те, що прізвища населення мають виразний географічний компонент, означає: це населення ще нове, у свідомості прив'язане до «метрополій». У кожному разі, маємо підстави зазначити різnorodність переселенців до Вільшани. При цьому вільшанське населення дуже нестале, і з наведених реєстрів не слід робити далекосяжних висновків – важливішими будуть пізніші реєстри, особливо відомий перепис 1732 р.

У зазначеному реєстрі спантеличує позначення місцевостей поряд із Вільшаною чи в самій Вільшані, наприклад: Харко Кулизький (Кулига) у переписі 1682 р., Микула, Степан, Гаврило, Павло, Прокофій «Ерошовкиї» (Ярошівські) тощо.

Серед козацького загалу 1682 р. натрапляємо і на відомі з часом постаті (Левко Косенов – певно, Леонтій Косяненко, згодом пересічанський сотник 1699 р.⁵⁵, який, однак, і надалі мешкав у Вільшані⁵⁶).

Є й гіпотези щодо вільшанської топонімії. Центральна частина Вільшани з вузькими вуличками та невеликими зе-

⁵⁴ Пересічне (велике село біля Вільшани), з більш-менш сталим населенням і подальшими згадками відоме з перепису 1660 р.: Юркевич В. Харківський перепис р. 1660. С. 143-144.

⁵⁵ Филарет. *Историко-статистическое описание*. Т. 2. С. 234.

⁵⁶ У серпні 1710 р. «харківського полку» вільшанський житель Леонтій Косяненко продав вільшанському сотникові Василю Ковалевському сінокіс: ЦДІАК України. Ф. 1892. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 13 зв.

мельними наділами (як і личить частині біля фортеці) носить назву Шумейківка – напевно, від Андрія Шуменка, постаті, що згадується і в хрестопривідній книзі 1682 р., і в переписі 1685 р. і йде одним із перших «міщан». Лисянка – певно, згадка про переселенців із цього містечка Корсунського полку, що підтверджується і наявністю певної кількості Лисянських у перших вільшанських переписах. Центральна частина Гончарівка асоціюється не лише із заняттям гончарством, а й із шістьма прізвищами Гончар і Гончаренко в реєстрі 1682 р. Однофамілець майбутнього гетьмана Мисько Мазепа (серед козаків 1682 р.) може асоціюватися не лише зі збереженими дотепер нащадками, але й із окремою частиною – Мазепівкою (що з часом набула літери «н» на закінченні першого складу). Так само у списку козаків 1682 р. – Фесько Гук (маємо пізніше сільце Гуківка біля Вільшани).

Заняття населення

«Інструкція» Потапові Одадурову 1679–1680 рр. та переписи з окремими відступами можуть досить детально схарактеризувати роди занять населення.

Поруч із вказівками тримати сторожі, не брати хабарів і не приймати втікачів (вочевидь, із прикордонних «великоросійських міст») можна побачити дві згадки про ходіння на Торець та Дон (від ходіння на Тор походить і прізвище Торяник). Про «донські промисли» (видобування та купівля солі, торгівля, рибальство) можемо лише припустити, що вони були частиною побуту вільшанського населення, і це припущення потребує доказів. Цікавою є згадка і про «тваринные промыслы» (цілком імовірна описка з «товарных») – можливо, йшлося про розведення, купівлю та забій худоби, а можливо, полювання, але це на рівні гіпотези. Обидва промисли свідчать про неосілість населення прикордоння, існування уходництва.

Така нестабільність привернула увагу Філарета, який мав під рукою відписку Потапа Одадурова й пізнішу царську грамоту Харківському полку. «Інструкція» Одадурову містить важливий припис і застереження щодо можливих пожеж та пожежної безпеки. Про «пожарное время» на початку 80-х рр. знаємо з відомостей про знайдення кісток сотником Іваном Смородським⁵⁷. Але пожежі у Вільшані були спричинені не лише необережним поводженням з вогнем. 20 лютого 1681 р. Потап Одадуров писав з Вільшани: *«Многие люди казаки, а подле их мещане пошли в малороссийские города к Днепру и многие хотят итти», «а они Черкасы, проходя в Ольшаное... жгут дворы и хаты свои»*⁵⁸. Вільшанські пожежі пов'язані з рухом назад переселенців, і причини того руху Філарет вбачає в «несправедливостях» з боку російського начальства та закликах «задніпровського гетьмана» (вочевидь, ідеться про правобережного Юрія Хмельницького, який засилав своїх агентів у слобідські міста, і ті теж влаштували підпали). Царська грамота 1682 р. харківському полковнику Григорієві Донцю давала інструкції ловити тих переселенців-утікачів з важливою ремаркою про наявність «захребетників» – тих, хто живе в чужих хатах і змушений відробляти на господаря, – та наймитів, що вирушають на заробітки в «задніпровські міста». Тобто наявне соціальне різноманіття мешканців «нових міст», і доволі мобільне.

В аспекті несення служб основне населення поділене на дві категорії: «городовой службы» та полкової. «Городові» мали б підлягати воєводі, але бачимо і яскраві вияви самоуправління в особі війта.

Козацький реєстр наявний лише в документі 1682 р. Полкові козаки в хрестопривідній книзі, відповідно, мали брати участь у військових діях та походах. Тут знов-таки спостерігаємо досить значну кількість полкових козаків у Вільшані:

⁵⁷ Новомбергский Н. Очерки. С. 201.

⁵⁸ Филарет. *Историко-статистическое описание*. Т. 1. С. 163.

за іншим документом, у травні 1680 р. в Харківському полку було 569 вільшанських козаків⁵⁹. За всіма ознаками, пільгове козацьке населення переважало «міське».

Основні види служби – сторожі та служба біля гармат («пищалей»), як видно, не лише у Вільшані, а й у Новому Перекопі (зараз с. Перекіп Богодухівського району, раніше Валківського), де закінчувалась Ізюмська лінія, роблячи своєрідний поворот понад Муравським шляхом до фортець Вільшани та Золочева. З Новим Перекопом пов'язана і згадка про Вільшану в «статейному списку» (подорожньому журналі) московських послів Василя Тяпкіна та Нікити Зотова, які їхали 1680 р. до Бахчисарая для укладення Бахчисарайського миру з Кримським ханством. 3 жовтня 1680 р. послы приїхали з Богодухова в «Ольшанку», де два дні готували запаси в дорогу до Криму, а 5 жовтня взяли у Вільшані «вожей» (провідників) з козаків Харківського полку та вирушили до валу (укріплень Малих Валок, тобто Нового Перекопу)⁶⁰. Уже проїзд і перебування московських послів у фортеці на прикордонні дещо підкреслює значення Вільшани як проміжного пункту в подорожах, як місця зупинки та поповнення припасами.

Тут варто висловити істотну заувагу щодо побудови укріплень. Давні напрямки доріг не зовсім збігалися з сучасними. Зокрема, з Харкова шлях на Суми й у XVIII ст. проходив не на захід, а на північ, через Деркачі та Золочів (звідки й назва основної харківської вулиці – Сумська)⁶¹, лише звідти звертав до Охтирки, а далі на Зіньків та до Києва. Північніші шляхи, вочевидь, були безпечнішими. Поява укріпленої Вільшани істотно скорочувала дорогу, ставши важливим пунктом у подорожах із Харкова до Богодухова й Охтирки. Принаймні 1727 р. гетьманський стар-

⁵⁹ ІРНБУВ. Ф. XXIX. Спр. 148. Арк. 146.

⁶⁰ Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова, посольства в Крым в 1680 году для заключения Бахчисарайского договора, издан с подлинника, хранящегося в библиотеке Михаила Семеновича Воронцова. Одесса, 1850. С. 11.

⁶¹ Парамонов А. *Улицы старого Харькова*. Х.: Фолио, 2019. С. 68.

шина Яків Маркович, заночувавши в Курязькому монастирі біля Харкова, вранці 10 березня вирушив до Ромна через Охтирку і того ж таки дня пообідав у Вільшані⁶².

«Географія» з документом та поза документом

Навіть маючи наведені документи зі значним евристичним потенціалом, треба визнати, що в питаннях історичної та соціальної географії наступні джерела дуже доповнять наше розуміння минулого.

Документи, що публікуються, – не на користь ідеалізованого сотника Семена Ковалевського, якого складно назвати «осадчим Вільшани»⁶³. Після згадок 1680-1681 рр. дані про нього губляться, за родинним переказом, він загинув у бою з татарами 1682 р.⁶⁴ Основні заслуги Семена Ковалевського досить банальні: він став родоначальником одного з провідних шляхетних родів Слобідської України і розпочав процес займання, захоплення, купівлі маєтностей поблизу Вільшани, що їх пізніше закріпили за собою його сини. Займанщина Семена Ковалевського досить велика і близька до Муравського шляху: від гирла річки Піщаної вгору по обидва боки річки Вільшанки та до річки Ріпки вниз до гирла по обидва боки і далі понад Золочівським шляхом по обидва боки⁶⁵. Якими методами відбувалося розширення володінь Ковалевських, можна здогадуватися, але швагер Семена

⁶² «Сегодня рано поехавши от монастыря, приехали на обед в городок сотенный Олиане, от Харкова в 26 верстах отстоящий, а потом поехали в Богодухов полку Ахтирскаго, отстоящий от Олианой в 29 верстах»: [Маркович Я.] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича 1717–1767 / под. ред. А. М. Лазаревского. Ч. 2: 1726–1729. К., 1895. С. 127.

⁶³ Його син Василь, закріплюючи володіння 1705 р., писав, що батько не заснував, а прийшов «в тот город Ольшанку на житие» (Филарет. *Историко-статистическое описание*. Т. 1. С. 160).

⁶⁴ Род Ковалевских за 300 лет. С. III.

⁶⁵ Филарет. *Историко-статистическое описание*. Т. 1. С. 160.

Ковалевського Григорій Донець у досить характерний для себе спосіб захопив верхів'я річок Мерчиків. У 80-ті рр. XVII ст. вільшанський мешканець Федір Селітряник почав свої промисли з виробництва селітри на Мерчиках, і тут на його промисли 1687 р. здійснив набіг харківський полковник Григорій Донець, який забрав знаряддя⁶⁶. Займанщини Семена Ковалевського поширили його сини, першим став Яків Семенович – золочівський сотник на початку 90-х і потім харківський полковий осавул, він двічі, у 1695 і 1699 рр., з наведенням купчих і «поступок» затверджував свої володіння в царського уряду⁶⁷. Його успіхи були значні, зокрема, завдяки його діяльності виникли поселення на Кадницьких байраках (пізніше сільце Кадниця) поблизу Муравського шляху. Але більший успіх мав його брат, вільшанський сотник Василь Ковалевський, що взявся вже у 90-х рр. інтенсивно скуповувати й загарбувати землі на Ярошівці та понад річкою Вільшанкою⁶⁸ і завдяки вагомій протекції здійснив низку вигідних «операцій»; зокрема, йому за випискою зятя (чоловіка кузини) полковника Федора Шидловського у 1700 р. перейшли землі та млини, куплені на Линниковій долині іншим вільшанським сотником 1681–1682 рр. Тимофієм Мосцевим⁶⁹.

Копії чи згадки купчих родини Ковалевських дають нам широку картину топонімії Вільшани та вільшанських околиць на початок XVIII ст. Збереженість вільшанських прізвищ і топонімії вражає. Спускаючись від фортеці вниз і сьогодні, ми

⁶⁶ ІР НБУВ. Ф. XXIX. Спр. 149. Арк. 93–94. Загалом розорення промислу Селітряника видається не поодиноким подією: Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. М., 1910. Т. 16. С. 155; М., 1913. Т. 18. С. 65.

⁶⁷ Российский государственный архив древних актов. Ф. 210. Стб. 1651. Лл. 196–204; Стб. 1653. Лл. 167–175. Пізніші суперечки за ці маєтності: ЦДІАК України. Ф. 1780. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 4–5.

⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 1814. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 3–11; Ф. 1892. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 13–15.

⁶⁹ Филарет. *Историко-статистическое описание*. Т. 1. С. 163. Не слід, однак, вважати, що родина Мосцевих утратила всі вільшанські володіння: онук Тимофія Григорій продовжував вести земельні операції (ЦДІАК України. Ф. 1892. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 60).

опустимося Бражниковою горою на Бражникову греблю – зараз лишився один місток. Однак цей топонім існує з XVII ст.: вільшанському сотникові Василю Ковалевському «706 г. ноября олшанский жител Василий Григорьев сын Бражниченко половину займы на речке и кринице Лосик в городе Олшаной за 12 рублей» продав⁷⁰. З пізнішого документа довідуємося, що Ковалевським вдалося здобрити лише половину Бражникової греблі, на якій син Василя Ковалевського, успадковано вільшанський сотник Яків збудував млин⁷¹. Важливо, що річка Лосик була «под городом» (тобто за фортецею), як у межуванні сотника Івана Смородського 1684 р., що мав там «став для рыбной ловли»⁷².

Так само у купчих Ковалевських ми бачимо урочище Кулигу (на той час, певно, незаселене)⁷³ й річку поряд – зараз частину Вільшани. Більше того, ще 1730 р. липецький піп Олексій продав своє «имение» на річці «Кулизе, что тягнет в речку Ольшанку з Бараниковой вершины» біля ставка Сидора Паламаря вище «млина Кашпурова»⁷⁴. Згадується в тій документації і окремих уцілілий до сьогодні ліс Хотич⁷⁵.

Наскільки, однак, Вільшана була «містом»? Наявність фортеці вже визначає цей населений пункт як «город» (помітна кількість церков – також). До всього, як видно з наведеної документації, існують соціальні категорії, марковані як міські жителі: міщани на чолі з війтом, в окремих документації – «черкасы городской службы», та категорія, що опікувалася укріпленнями та міським будівництвом. Пізніші документи визначають, що міщани існували й на початку XVIII ст. – певно, до того часу, коли було скасовано воєводське правління в слобідських полках, 1706 р. І в 1705 р. «за урядовим листом»,

⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 1892. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 15.

⁷¹ Там само. Арк. 18.

⁷² Там само. Арк. 16.

⁷³ Там само. Арк. 15. На Кулизі, між тим, згадується Курилкова левада 1713 р.

⁷⁴ Там само. Арк. 15 зв.

⁷⁵ Там само. Арк. 15 зв. Можливо, то «лес охотничий Твердохлебов». Арк. 19 зв.

даним із Золочівської «приказної ізби», Василеві Ковалевському дозволено володіти землями вільшанських «міщан» Івана Ващенка, Осипа Бондаря, Дениса Колесника⁷⁶. Незважаючи на левади, займи та млини, прізвища вільшанських мешканців не зовсім селянські, а скоріше спрямовані на «базар»: Гончари (Гончаренки), Калашники, Коцарі, Колесники, Кушніри, Ковалі, Бражники, Квасники, Бондарі – й радше свідчать про роди занять у контексті селянського побуту⁷⁷.

Отже, проблема «міста» і його різниці від села на колонізованих просторах є значною⁷⁸. Видатні історики Дмитро Багалій та Дмитро Міллер у відомій праці з історії Харкова немов глузують, чи можна називати Харків містом у XVII–XVIII ст.,

⁷⁶ Там само. Арк. 15 зв.

⁷⁷ Заняття населення Вільшани протягом століть усе ж мали переважно сільський характер. Ліквідація козацького устрою 1764 р. супроводжувалася низкою просвітницьких реформ і з'ясуванням економічного потенціалу провінцій імперії. За описом міст для Законодавчої комісії 1767 р., у Вільшані нараховано 137 «художников и ремесленных людей», які в основному займаються рільництвом, а ремеслами («рукоделием») – лише у вільний час. Основні прибутки вільшанське населення мало від продажів сільськогосподарської продукції, худоби та перепродажу риби та солі, привезених з Дону: [Багалей Д. И.] *Материалы для истории колонизации и быта*. Х., 1890. Т. 2. № 49. С. 199. Тобто зауваження про привезення солі з Дону та Тору 1680 р. справджується і через 87 років. Через рік, у 1768 р., слобідсько-український губернатор Євдоким Щербінін наказав пошукати ремісників у Харкові та великих населених пунктах і надати їм учнів для поживлення ремісничого життя в містах. Збереглася відписка з Вільшанського комісарського правління від колишнього сотника Івана Ковалевського, що «майстрів» у всьому Вільшанському комісарстві немає, крім стельмахів та пічників, і ті «упражняются в хлебопашестве» й учнів не бажають (та й не в змозі) вивчити. ЦДІАК України. Ф. 1710. Оп. 2. Спр. 490. Арк. 38.

⁷⁸ Історик Ігор Сердюк, аналізуючи міста Гетьманщини, керується у визначенні міста демографією: менша кількість людей літнього віку, наявність молоді (незрідка наймитів чи учнів). Тобто в сільській місцевості дещо менша кількість дітей та інакший тип шлюбної поведінки (у місті розкутіший): Сердюк І. *Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.* Полтава, 2011. С. 164, 173, 242. Але ми майже не маємо подібних досліджень про територію на схід від Гетьманщини.

між тим порівнюючи з Вільшаною⁷⁹. Окрім міського самоврядування та зовнішніх ознак, має бути ще низка чинників, що особливо виявили б себе в пізніший час, а саме: заняття і дозвілля населення, кількість чужого, приїжджого елемента, наявність центральних адміністративних установ та закладів культури й значних промислових об'єктів, регулярна забудова.

У тестаменті Василя Ковалевського 1732 р. згадано й вільшанський ринок, де в нього був льох-лідник⁸⁰, а під Вільшаною – ще й броварні. Перед нами таке собі «протомістечко» з греблями, млинами, церквами, фортецею. «Протомістечко», що так і не стане містом, із родоводами, корінням з часів будови тієї фортеці, збереже залишки традиційної культури протягом століть, тієї культури, до якої один мешканець відчуватиме відразу, а другий – зачудування. «Мовчазна більшість» поєднає ті протилежності залежно від вимог сьогодення.

Володимир Маслійчук
Шумейківка, Вільшана,
на Спаса , 19.08. 2020 р.

⁷⁹ «И по беспорядочному расположению улиц, и по постройкам козацкой Харьков мало напоминал город. Различие между Харьковом и большим селом по внешности заключалось разве в том, что центр Харькова был окружен деревянным частоколом, именуемым крепостью, но такой же точно частокол имелся и в Ольшаной, и в Мереве, тоже именовавшихся крепостями. Две каменные церкви также мало давали Харькову прав в титуле города: каменная церковь была и в Ольшаной и тоже именовалась собором». Багалеї Д. І., Миллер Д. П. *История города Харькова за 250 лет его существования*. Т. 1 (XVII–XVIII вв.). Х., 1905. С. 202.

⁸⁰ ЦДІАК України. Ф. 1892. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 18.